

УДК 340.15:347.157"653"(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2025.7>**Н. Єфремова,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

І. Корнієнко,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

О. Горяга,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ДИТИНА ТА ЗАХИСТ ЇЇ ПРАВ У ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вступ. Сьогодні вже важко визначити, хто в Європі був першим дослідником теми дитинства. Вірогідно, початково до неї звернулися священнослужителі та представники міської влади у XVI ст. – через високу дитячу смертність та зростання злочинності із залученням дітей. Пізніше, з розвитком ідей гуманізму та соціальної дискусії навколо цих тем, обсяг досліджень зростає, особливо в контексті боротьби з проблемами бідності, соціальної нерівності, дитячої праці, злочинності, дитячої проституції тощо. Природно, що дослідження цієї проблематики у XIX ст. не лише розвивались, а й предметно контекстуалізувалися за окремими профільними напрямками, паралельно з обговоренням низки буржуазно-демократичних реформ, наслідків наполеонівських війн і нових філософсько-правових ідей у Європі, зокрема проблематики «природного права».

Тут доцільно пригадати, що у Пруссії «Загальним положенням про школи» (1794) всі навчальні заклади було оголошено державними. У Великій Британії з 1840-х років

запроваджено обов'язкову початкову освіту. Водночас у Франції виникла ідея про надання дітям особливого захисту, що допомогло би прогресивно реформувати права неповнолітніх у трудових відносинах. У 1881 р. французькі закони вже містили право дитини на освіту. Ухвалені за ініціативою міністра освіти Жюльє Феррі, «Шкільні закони» (1881 і 1882) відокремили освіту від церкви, після чого навчання у Франції набуло обов'язкового характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що враховуючи наведені вище новації у сфері нормування та формування правового статусу дитини, науковці, політики, письменники і педагоги тих часів почали частіше звертатися до теми дитинства, вивчати історичний досвід попередніх поколінь. Отже, не дивно, що саме у XIX ст., на тлі реалізації профільних законодавчих ініціатив, дитинство стало актуальним об'єктом дослідження для вчених різних галузей, а деякі з них навіть називали той період «століттям дитини». Так, на хвилі технічної та культур-

ної революцій у Європі прогресивні сили «висунули дитину на нове місце й зробили її предметом справжньої науки» [1, с. 39].

З часом, унаслідок трагічних подій I Світової війни, революцій та зламу могутніх імперій, питання захисту прав дитини, особливо в контексті формування її правового статусу, набували особливої актуальності. У Європі цю проблематику продовжували активно вивчати на міжнародному рівні. Так, 16 вересня 1924 р. Ліга Націй ухвалила «Декларацію прав дитини», засновану на працях польського лікаря Януша Корчака, яка стала першим міжнародним договором про права дітей. У п'ятьох розділах Декларації закріплено конкретні права дітей і обов'язки дорослих [2]. Ця подія не лише викликала досить гостру реакцію в наукових колах світу, але й стала своєрідною детермінантою в процесі подальшої доктринізації, теоретичного супроводу та забезпечення профільної проблематики.

Новий рівень вивчення ця проблематика отримала і в Україні, але через особливості політичного режиму та входження до складу тоталітарної держави значну увагу вона привернула до себе лише з кінця ХХ – початку ХХІ ст., у працях О. Загорівського, С. Шпілевського, П. Музиченка, Н. Крестовської, Г. Дзербіна, В. Бурдіна та інших науковців.

Варто зауважити, що напрями досліджень профільної проблематики українських вчених були різними, але лише поодинокі фахівці вивчали її через призму історії права. Окремі аспекти історії правового статусу дитини на українських землях доби Середньовіччя досліджувались і в Польщі. На нашу думку, серед інших праць варто виокремити монографію польської дослідниці Малгожати Деліматі «Дитина у середньовічній Польщі» [3]. Її висновки мали суттєве методологічне значення і вплинули на подальший розвиток цього напрямку в Україні.

Це можна наглядно побачити, наприклад, у монографії Л. Кривачука «Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація» (2012) [4]; у дисертації І. Сердюка «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах і народних уявленнях середньовічної та ранньомодерної України (XI–XVIII ст.)» (2018) та в його ж монографії «Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII столітті» (2018) [5]; у монографії Т. Гошко «Звичай і права» (2019) [6]. Цікавою є праця групи вчених Полтавського Національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, виконаної в рамках дослідження наукової теми 0117U004973 «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах і народних уявленнях середньовічної та ранньомодерної України (XI–XVIII ст.)», положення якої частково співпадають з висновками Малгожати Деліматі.

Метою статті є аналіз доктринально-теоретичних і науково-методологічних підходів щодо визначення феномену «дитинство» та здійснення історико-правового дослідження такого соціального і нормативного явища, як «дитинство», захисту прав дитини та неповнолітніх у джерелах права доби Середньовіччя на українських землях. Стаття покликана здійснити історико-правову реконструкцію процесів правового забезпечення захисту прав дитини та неповнолітніх на зазначених теренах з урахуванням культурно-правових традицій, притаманних праву Давньої Русі та Литовсько-Руської доби.

Виклад основного матеріалу. Системно-комплексний підхід до дослідження заявленої проблематики дає можливість стверджувати, що, фактично, в сучасній Україні існує значний масив досліджених архівних джерел і спеціальної літератури, на підставі яких було зроблено обґрунтовані висновки щодо визначення

дитинства у християнській догматиці та в нормах звичаєвого права на українських землях доби Середньовіччя. Але такі питання, як права дитини у судовому процесі доби Середньовіччя, ще й досі потребують подальшого висвітлення. На нашу думку, це пов'язано насамперед із дискусією стосовно визначення віку відповідальності неповнолітньої особи за скоєний нею злочин, впровадження заборони тортур на допитах і представництвом в судовому процесі у справах дітей і неповнолітніх.

Для кращого усвідомлення сутності феномену «дитинство» сучасні вчені пропонують різні науково-методологічні підходи. Так, наприклад, на думку англійської дослідниці Дж. Квортруп, «...дитинство є частиною суспільства, бо діти беруть участь в організованих видах діяльності, а також становлять частину соціальної структури суспільства та взаємодіють з іншими членами суспільства» [7].

Спираючись на Загальну декларацію прав людини (1948) та низку інших правових актів ХХ ст., американський дослідник Джеймс Гарбаріно висловив дискусійне припущення, що «...в нашу епоху бути дитиною – значить бути захищеним від економічного, політичного й сексуального впливів... дитинство – час, коли надається величезне значення особистим інтересам і звужуються до мінімуму інтереси суспільні» [8, р. 120]. На нашу думку, такий погляд є відірваним від реального життя.

Своєю чергою, аналізуючи процес дорослішання дитини, дослідник С. Фріс розглядає його як рух від абсолютної залежності до незалежності, і як наслідок – від безвідповідальності до відповідальності [9].

Своє бачення обґрунтував і американський дослідник К. Девіс, який тлумачить дитинство як соціально й економічно короткий період життя людини: «Будь-яке вчення, що ставить недоліки дітей на перше місце, а потреби суспільства – на

друге, є соціологічною аномалією» [10, р. 217].

Строкатість наукових концепцій щодо тлумачення феномена «дитинство» демонструє нам множину самих різноманітних поглядів, отже, визначити однозначно цей феномен неможливо, кожна наукова галузь номінує його зі своїх позицій. Саме тому, аналізуючи їх, можемо уявляти дитинство щонайменше у трьох площинах:

- теоретико-методологічній, що вивчає дитинство як суспільний феномен і соціальне явище;

- конкретно-емпіричній, що досліджує обставини дітей та аналізує фактологічний матеріал стосовно проблем дітей;

- соціально-специфічній, що розглядає дитинство як специфічний віковий період – від народження до повноліття, котрий має свою структуру, особливості та субкультуру, будується на особливих соціальних зв'язках і відносинах.

Але яку б площину для визначення дитинства ми не обрали, воно все одно залишиться категорією загальнолюдського і цивілізаційного значення, існування якої не залежить від країни, національності, віросповідання. Вона присутня в будь-якому біосоціальному просторі, моно- чи полікультурному [11]. Дитинство – це передусім період в історії життя конкретної людини, що триває від народження до її зрілості. Воно має свою періодизацію, етапи, які ми можемо називати продуктом історії. Дитинство як соціальне явище є реальністю, локалізованою не тільки у часі та просторі, а й за колом фізичних осіб – членів локальної територіальної людської спільноти, де воно виникає завдяки реалізації фертильною частиною цієї спільноти своєї репродуктивної функції. Отже, воно має специфічні характеристики і дозволяє нам говорити про культурно-історичний тип дитинства, наприклад – про дитинство доби Середньовіччя або ХХ ст. Соціальний, а потім і правовий статус

дітей у різні історичні епохи обумовлюється відповідним етапом суспільного розвитку, соціально-класовою структурою суспільства, релігійними, культурними й етнічними традиціями, звичаєвими і правовими нормами та ін. складовими елементами життя.

Від рівня розвитку суспільства, від його культурно-релігійного осередка залежить розвиток дитини та її досягнення. Треба усвідомлювати, що тривалість дитинства прямо залежить від рівня матеріальної та духовної культури суспільства і держави. Отже, вивчати дитинство і процеси формування захисту прав дитини (поза вивченням суспільства і держави) не лише досить складно, а й, фактично, неможливо.

Продовження дискусії навколо явища «дитинство» та прав дитини активізувалось у 80-х роках ХХ ст. Так, наприклад, американські й західноєвропейські дослідники Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс висунули тоді ідею про зникнення дитинства. На думку Н. Постмана, «...колесо історії зробило повний оберт і, як і в далекі часи на зорі людства, дитинства більше не існує» [12]. Продовжуючи цю ідею, Х. Хенгст відзначив тенденції до ліквідації дитинства та підкреслив, що зусиллями дорослих дитинство перетворюється на «фікцію» [13]. Таку точку зору і сьогодні можна часто почути у суспільстві.

Прихильники ідеї зникнення дитинства підтверджують свої міркування відповідними демографічними тенденціями, які спостерігаються у розвитку європейського суспільства, більшість з яких є характерними як для України та інших пострадянських держав, так і для сучасних розвинених європейських країн: зниження народжуваності, зменшення кількості дітей у розрахунку на одну родину, поширення ідеології «чайлдфрі» та ін. Це суттєво змінює характер соціалізації в родині, де всі надії покладаються на єдину дитину.

Реалізувати очікування своїх батьків дитина покликана вже у дитя-

чому віці – виконуючи їх численні настанови, вона часто позбавляється свого дитинства. Враховуючи такі особливості, німецький дослідник Д. Ріхтер зазначає: «...сьогодні ми спостерігаємо тенденцію не стільки зникнення дитинства, скільки стирання кордонів між дитинством та дорослістю, своєрідне злиття дитинства та дорослого світу» [14]. Особливо він акцентує увагу на зростаючій схожості між дітьми та дорослими щодо одягу і моди.

Разом з тим, важливо усвідомлювати, що дитина завжди була і лишається невід'ємним елементом суспільства, який об'єктивно потребує захисту своїх прав. Саме тому вислів французького історика Філіппа Ар'єса, що до ХVІІ ст. у Європі не існувало поняття «дитинство» [20, р. 73], нам уявляється дискусійним. Безумовно, воно має відмінності від сучасних уявлень. Дійсно, діти доби Середньовіччя були змушені швидко дорослішати, але хіба наразі ми не бачимо схожих аспектів?

Історично поняття «дитинство» пов'язується не тільки з біологічною незрілістю індивіда, а і з його недосконалим соціальним статусом, з колом прав і обов'язків, властивих конкретному стану суспільства, а також із набором доступних для цього періоду видів і форм діяльності. Отже, вивчення історії права з означеної сфери на українських землях доби Середньовіччя може значно покращити розуміння цього явища сьогодні.

Звертаючись до питання захисту прав дитини і до визначення дефініції «дитина» в Київській Русі, ми стикаємося з такою проблемою, як значний брак архівних матеріалів. Того мізерного переліку письмових джерел, який сьогодні є доступним для досліджень, вистачить лише на часткову, фрагментарну реконструкцію. Так, аналізуючи тексти списків Руської Правди (Поширена редакція, Суд Ярослава Володимировича) [15], ми

бачимо згадку про дитину як суб'єкта права у спадкових справах Київської Русі. Наприклад, у статтях 94, 98, 99, 100, 103–105 документа записано:

«94. Якщо залишаться діти від першої жінки, то вони візьмуть те (що належить) їх матері; якщо навіть їх померлий батько заповідав (це майно другій) жінці, все рівно вони візьмуть собі (належне) їх матері.

98. А ось (установлення) про спадщину. Якщо залишаться у (якого-небудь) мужа діти від раби, то вони в спадщині не приймають участі, але одержують разом з матір'ю волю.

99. Якщо залишаться в домі (після смерті батька) малолітні діти і не будуть ще здатні самі про себе піклуватись, а їх матір вийде (знову) заміж, то віддати їх разом з рухомим і нерухомим майном під опіку найближчому родичу до повноліття; (при цьому) товар передавати (*опікуну*) у присутності свідків; а що (надалі) він наживе, віддаючи той товар під проценти, або пускаючи його в торговий обіг, то, повернувши їм (*тобто опікаємим*) самий товар, хай він візьме собі прибуток, бо кормив і піклувався про них; якщо ж буде приплід від челяді чи від скота, то це все взяти (*опікаємим*); якщо ж (він) що-небудь втратив, то за все йому (належить) заплатити тим самим дітям готівкою; якщо ж прийме (*під опіку*) дітей з (їх) спадком вітчим, то умови договору (будуть) ті ж самі.

100. Але батьківський двір завжди без розділу (передається) молодшому синові.

103. А до виділу матері дітям справи немає; кому ж (свій виділ) віддасть мати, той (його) і візьме; чи оддасть всім (своїм дітям), то всі (його) розділять (між собою); чи умре (мати) без заповітного розпорядження, то (її статки) взяти тому, у кого вона жила на дворі і хто її годував.

104. Якщо залишаться діти від одної матері, але від двох (різних) батьків, то одні (беруть) спадок свого батька, а інші – свого.

105. Якщо вітчим розтратить що-небудь (з майна) батька своїх пасинків, то (після його смерті) їх (зведеному) брату (тобто сину вітчима), згідно з показами свідків (належить їм все) повернути, а що (дісталось) йому (у спадок) від свого батька, тим він володіє» [15 с. 46–47] (виділення і підкреслення не є оригінальними – авт.).

Безумовно, враховуючи загальний рівень розвитку права в Київській Русі, ми не побачимо теоретичного тлумачення терміну «дитина», але водночас ми бачимо певну правову класифікацію дефініції: «діти від першої жінки», «діти від раби», «діти від одної матері, але від двох (різних) батьків», «пасинки», що демонструє не лише ступінь спорідненості, а і подекуди примітивну конкретизацію їхнього віку, наприклад – «малолітні діти».

У джерелах права Київської Русі домонгольського періоду схожі терміни трапляються, наприклад, у тексті «Статуту князя Ярослава Володимировича про церковні суди» – досить відомого джерела в історії церковного права. Оригінал пам'ятки не зберігся, проте відомо понад 90 її списків, вміщених у літописах і кормчих книгах XV–XIX ст. Враховуючи імовірні погіршеності при переписуваннях Уставу, ми все ж маємо брати до уваги термін «дитятя» у ст. 5 і 6 із його розширеної редакції:

5. Аще ж дівка блядеть або дитяти добуде у батька, у матері або вдовою, облічівше, пояти ю в будинок церковний.

6. Тако ж і женка без свого чоловіка або при мужі дитяти добудет, да погубити, або в свині ввержет, або втопити, викриваючи, пояти (і) будинок церковний а чім ю паки рід окупити» [16, с. 37].

У ст. 43 Статуту ми зустрічаємо ще один термін, яким зазвичай називали неповнолітніх осіб у період від часів Київської Русі до, приблизно, XVII ст., – «отрок»: «43. Аще ли сын

биеть отца или мать, да казнятъ его волостельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такой отрок» [15, с. 37]. Уживаний термін має старослов'янське походження, передбачав неповнолітню особу від 7 до 14 років, але в контексті цієї статті етимологія терміна є досить складною, бо термін «син» не має позначки вікової приналежності.

Термін «дитина» зустрічається ще в одному документі цієї історичної епохи – «Поученнях Володимира Мономаха», визначній пам'ятці літератури Київської Русі: «Да дѣти мои, или инъ кто, слышавъ сю грамотицю, не посмѣйтеся, но ему же любя дѣтий моихъ, а приметъ е в сердце свое...» [18]. Рукопис зберігся без закінчення у Лаврентіївському списку «Повісті временних літ» (1096) у декількох неповних частинах [17]. У наведеному фрагменті ми не бачимо чітко визначеного вікового параметру профільного терміна, його скоріше можна віднести до категорії «нащадки» без прив'язки до конкретного віку, тобто включаючи і дітей, і онуків, і правнуків князя, живих на час читання документу. Отже, поняття «дитина», «син», «чадо», «отрок» у віковому сенсі не має тут чітких параметрів.

Для більш детальної реконструкції правового статусу дитини в Київській Русі нам бракує матеріалів із норм звичаєвого (неписаного) права. Усні традиції були не менш важливими, ніж норми позитивного права, але більшу частину їх було втрачено.

На підставі аналізу збережених джерел права ми констатуємо, що правовий статус дитини був досить неоднорідним і залежав від сукупності факторів, наприклад, від її приналежності до певної соціальної, релігійної тощо групи населення у середньовічному суспільстві. Діти, фактично, безпосередньо залежали від волі батьків, але ще до свого повноліття могли мати значні права.

Протилежним прикладом може слугувати правовий статус дитини

холопів: оскільки самі вони були об'єктами права, зазвичай їхнім нащадкам надався відповідний статус – «приплід», за винятком окремих випадків. Правовий статус підлітка – «отрок» – міг змінитися в контексті одруження, яке ставало свідченням переходу підлітка в доросле і повноправне життя.

Важливо звернути увагу і на те, що сучасні історико-культурологічні дослідження соціального статусу дитини в різні періоди історії дозволили виокремити шість модифікацій соціального статусу дітей: «...діти не визнаються членами суспільства; діти визнаються залежними, підлеглими членами суспільства; діти мають “відтермінований” статус, вони лише майбутні члени суспільства; діти – учні, вихованці; діти – особистості, що лише розвиваються; діти – рівноправні члени суспільства» [19, с. 81]. Але проблемність запропонованої класифікації в контексті її застосування в історичних реконструкціях доби Середньовіччя є очевидною. Для однозначних висновків нам бракує чітких даних через брак як архівних документів, так і інших носіїв культури тієї доби.

Сьогодні ми можемо зробити висновок, що в Київській Русі не існувало доктрини про права дитини. Водночас аналіз джерел права тієї доби підтверджує той факт, що законодавці все ж визнавали потребу захисту прав дітей і неповнолітніх у сфері спадкового права. Інші питання, наприклад, у сфері опіки, виховання та навчання дитини, віддавалися на розсуд Церкви і родини, зважаючи на потребу підтримання християнської культури у суспільстві. Регулювання цих відносин, ймовірно, відбувалося за нормами звичаєвого та церковного права.

Короткий вік життя середньостатистичної особи за часів Київської Русі, висока дитяча смертність, панування натуральної форми господарства, переважно аграрний характер

економіки були засадничими для еволюції дитинства як явища. У Київській Русі Церква лише починала перебирати на себе функції унормування родинного життя, тоді як держава закріплювала норми для захисту майнових прав дитини. З часом Церква чітко визначила вимоги щодо ставлення до дитинства у суспільстві та якою є природа дитини загалом. Ці пояснення ґрунтувалися на церковних догмах, сформованих ще в часи раннього християнства, і на висновках видатних теологів Середньовіччя.

Подальше усвідомлення місця і значення дитини у християнському суспільстві на українських землях XIII–XVI ст. пов'язувалося з уявленням теологів і філософів Європи про природу людини. Від часів Середньовіччя періодизація життя людини була чітко визначена і пов'язувалася переважно з природними циклами [20], але обґрунтовано вважаємо, що з ускладненням суспільних відносин і оформленням феодальних стосунків на українських землях, з поступовим розвитком поняття «закон» у форматі «Lex» дитина об'єктивно не могла потрапити до поля зору світських законотворців.

Аналізуючи джерела права Великого князівства Литовського початку XVI ст., на увагу заслуговує той факт, що компетенції церковного суду неухильно зменшувались. Держава поступово перебирала на себе розгляд таких справ, як справи про злочини проти родини, опіку, заповіт та інші питання, які раніше належали винятково церковному суду. Водночас відбувся і подальший розвиток права, що відображалось у нових правничих актах.

Наприклад, у Судебнику великого князя Казимира IV Ягеллончика (1468) ми зустрічаємо термін «дитина» з віковими уточненнями, у контексті регулювання норм кримінального та кримінально-процесуального права. Так, у ст. 1 Судебника зазначено: «Якщо злодія (тата) при-

ведуть з речовим доказом, то мусить той заплатити за вчинене штраф; якщо ж платити буде нічим, а дружина з дорослими дітьми знала про вчинений злочин, то вони повинні сплатити штраф; якщо ж будуть малі діти до семи років; то вони в тому невинуваті. Самого злодія стратити на шибениці» [21, с. 57–59]. У ст. 5: «Коли б злодій щось у когось вкрав, і там, де вкрадено, його спіймано на гарячому, але додому вкрадене він не приносив, дружина і діти краденого не споживали, то відповідальність несе лише один злодій» [21, с. 60].

На жаль, матеріали Судебника не дозволяють нам більш детально уявити правовий статус дитини, але очевидним є встановлення віку відповідальності дитини перед законом, а саме – з 7 років. Таке рішення викликає жваві дискусії до сьогодні, має своїх прихильників і противників. У цьому контексті доцільно нагадати висловлювання відомої дослідниці європейської ментальності Нового часу Беатрикс Басталь: «Вік людини – одна з категорій диференціації людського буття, поряд зі статусом, становою належністю і статтю. Стосунки між віковими групами та поколіннями впливають на структуру суспільства й водночас є його продуктом. Хоча фізичний і психічний вік залежить від кожного окремо, проте одночасний розвиток продуктивних та освітніх систем зумовлює відповідний поділ життя, який багато в чому не залежить від окремого індивіда. Отже, період життя людини не є якимось однозначним поняттям, це не проста, а хронологічно кількісна величина» [22, с. 268].

Але узаконена можливість притягати дитину до відповідальності в суді висувала перед владою і суспільством низку нових питань соціально-трансформаційного порядку: по-перше, це питання про соціальну справедливість такої ситуації, а по-друге – її законність.

Тут важливо нагадати, що гуманістичні особливості філософії

права Середньовіччя та розуміння їх крізь призму віри і розуму людини знайшли своє відображення у працях Псевдо-Афанасія Олександрійського, Аврелія Августина, Томи Аквінського та інших. Ми погоджуємося з думкою вітчизняного дослідника Андрія Гелеша, який вважає: «Християнське тлумачення людяності стало базовою, фундаментальною підставою для європейського гуманізму. Ідеологи християнського гуманізму стверджували, що вчення Христа сповнене найвищого гуманізму, оскільки воно визнавало незалежну від соціальних умов духовну цінність людини, яка створена за образом і подобою Бога. Крім того, було проголошено моральні норми і чесноти, які пройняті вищою людяністю: милосердям, любов'ю до ближнього, співчуттям, усепощенням. Також стверджувалось, що соціальне, моральне та культурне вдосконалення суспільства повинно спиратися на християнські принципи» [23, с. 10]. Слід констатувати, що такі погляди поступово поширювались і у Великому князівстві Литовському, а також (хоча і повільно) втілювались на українських землях у процесі реформування права та судочинства.

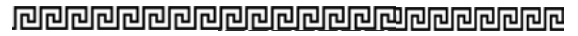
Згідно з довічними традиціями судочинства на українських землях, у судовому процесі зазвичай брали участь обидві сторони – позивач і відповідач персонально. Так, наприклад, згідно з Судебником Казимира IV, сторона, яка не з'явилася до суду без поважних причин, вважалася такою, що програла справу. Однак з розвитком права у Великому князівстві Литовському законодавець зробив поправку, згідно з якою держава передбачала випадки, коли сторони в суді мали право висунути замість себе своїх представників. Це право буде забезпечено у XVI ст. в усіх трьох Статутах Великого князівства Литовського. Причин для цього було багато, але передусім – для захисту «сірих, вдів і убогих», тобто для найменш захищених членів суспільства.

Еволюція права у Великому князівстві Литовському кінця XIV – початку XVI ст. була безпосередньо пов'язана і з розвитком феодальних відносин, і з ухваленням низки політичних уній з Польщею. За умови часткового збереження джерел права та судочинства часів Київської Русі, великі князі та владна еліта Литви вже у XV ст. почали вносити суттєві корективи, які, з одного боку, спрямовувалися на зміцнення їх правового статусу, а з іншого – на розбудову судової системи нового типу [24, с. 86].

Тут також доцільно згадати, що починаючи з 60-х років XV ст. передавання земель в умовне володіння стало ординарним явищем на українсько-білоруських землях і здійснювалося не лише Великим князем Литовським чи польським королем, а й представниками місцевої адміністрації – воеводами та старостами. Отримавши величезні земельні володіння, магнати прагнули закріпити свої права на них. Як наслідок цього процесу, наприкінці XV – у першій половині XVI ст. основні українські землі зосередилися в руках нечисленної групи значних феодалів, тоді як права шляхти, міщан і селян лишилися слабо захищеними.

Прогалини у законодавстві та протиріччя між різними джерелами права призводили до правових колізій, через що діти шляхтичів часто опинялися беззахисними перед місцевою владою. Єдиним варіантом вирішення таких непорозумінь у майбутньому вбачалося укладання нового систематизованого збірника законів і проведення судової реформи.

Висновки. Визначаючи дискусійне питання про вік повноліття у законодавстві Київської Русі, Великого князівства Литовського та Польщі доби Середньовіччя, слід погодитися з думкою Тетяни Гошко, що «Тема дитинства у правових трактатах в різний час віддзеркалювала суспільні уявлення про повносправність, відпові-

дальність і вік людини. Ці норми було прописано ще у “Саксонському зерцалі”. Саме звідти їх було запозичено до Статуту Яна Ласького. У звичаях Краківської землі, що їх було додано у Статут Ласького й конфірмовано королем, зазначено: “За посполитими статутами опікуни повинні передати маєток дітям, допіру ті досягнуть п’ятнадцяти років; і коли діти одержуватимуть свій маєток, як їм і належить, то нехай право передбачить, бо так воно й заведено, щоби ті діти не могли маєток ані продати, ні заставити без дозволу кривних приятелів аж доки їм виповниться двадцять чотири роки”» [6, с. 246].

У судовій практиці Великого князівства Литовського XV – початку XVI ст. ми не бачимо чіткого визначення цього питання. Але в процесі подальшого розвитку права, дитина все більше потрапляла в коло уваги законодавців. Норми звичаєвого права вже не могли забезпечити належним чином достатнє і стабільне регулювання відносин у цій сфері, а досягнення правників Великого князівства Литовського та Польщі, продемонстровані у XV – на початку XVI ст., потребували удосконалення, особливо напередодні глобальних політичних змін.

Отже, з наведеного ми бачимо, що такі поняття, як «дитина», «мала дитина», «чадо» – як явище не тільки існувало на побутовому рівні у східних слов’ян доби Середньовіччя, а й знайшло своє закріплення в законодавстві на українських землях ще з XI ст. Дитина як суб’єкт права поступово потрапляла до спектра теоретико-правових напрацювань світських законодавців тією мірою, як держава перебирала на себе функції унормування родинного життя та регулятора цивільних відносин. Якщо у X–XIII ст. східні слов’яни у повсякденному житті керувалися переважно релігійними настановами та відповідними традиціями, то вже з XV ст. права дитини починають розгляда-

тися в контексті нормативно-правових настанов – насамперед цивільного, спадкового, процесуального та кримінального права. Вилучаючи справи такого роду з під юрисдикції Церкви, світська влада запроваджувала нове ставлення до дитини в державі у рамках її станової та релігійної приналежності. Це яскраво простежується на матеріалах порівняльної характеристики «Руської Правди», «Судебника Казимира IV» та інших джерел права доби Середньовіччя, чинних в українських землях.

Водночас зауважимо, що поняття «дитина» у законодавчій практиці Київській Русі та Галицько-Волинської держави не мало чіткого визначення, оскільки поняття на кшталт «дитина», «чадо», «младенець» вживалися й стосовно дорослих але залежних осіб, таких що не були повноцінними членами соціуму. Це означає, що «дитяче» і «доросле» у віковому сенсі тоді ще не мало чітких нормативних меж і ознак ідентифікації. Певні новели у цьому напрямку виникали пізніше, у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.

Конкретизація вікових рамок для суб’єктів права стала якісно новим елементом реформування права та судочинства Великого Князівства Литовського у другій половині XVI ст. Значний вплив на цей процес чинили напрацювання європейських і вітчизняних правників, а також нові філософські ідеї доби Ренесансу. Отже, хоча значного філософського та правового переосмислення дефініції «дитина» в українських землях у X–XV ст. не відбулося, проте робота в цьому напрямку продовжилась пізніше, під впливом ідеї зверхності закону в державі та гуманізму в праві, а також наслідків епідемії чуми та османської експансії в Європі, появи зародків мануфактурного виробництва та інших чинників.

У статті наведено елементи аналізу такого дискусійного явища як феномен «дитинства» в різних

науках. Отримані висновки було покладено в основу теоретичного фундаменту історико-правового дослідження щодо здійснення характеристики прав дитини та неповнолітніх в українських землях XI–XV століть. Беручи за основу позицію, що дитинство завжди залишається категорією загальнолюдського значення, ми погоджуємось з думкою про те, що його доцільно сприймати перш за все як період в історії життя конкретної людини, що продовжується від народження до її зрілості. Дитинство як об'єкт наукових досліджень має свою періодизацію, етапи, які у свою чергу ми можемо називати продуктом історії. Аналізуючи писемні пам'ятки в українських землях X – XV століть, було доведено, що такі поняття, як: «дитина», «мала дитина», «чадо» не тільки існувало на побутовому рівні східних слов'ян доби Середньовіччя, а і знайшло своє закріплення в законодавстві в українських землях зазначеного періоду. Дитина, як суб'єкт права поступово потрапляла до спектру теоретико-правових напрацювань як Церкви так і світської влади. По мірі того, як держава перебирала на себе функції унормування родинного життя та регулятора суспільних відносин у сфері цивільного і кримінального права, увага до правового статусу дитини та неповнолітніх поступово збільшувалась. У той же час, загальний рівень розвитку юриспруденції в українських землях відповідав тогочасним рівню культури права, розвитку економіки та освіти феодального суспільства. Дослідження списків Руської Правди, церковного Статуту Ярослава Мудрого «Суд Ярослава Володимировича» та Судебника Казимира IV ілюструють процес генезису явища прав дитини та неповнолітніх у становому середньовічному суспільстві на законо-

давчому рівні. Поняття «дитина» в законодавчій практиці Давньої Русі не мало чіткого визначення. Терміни «дитина», «чадо», «младенець» вживалися й стосовно дорослих, але залежних осіб, таких, що не були повноцінними членами соціуму. Це означає, що «дитяче» і «доросле» у віковому сенсі тоді ще не мало чіткого визначення у законодавстві.

Ключові слова: дитина, неповнолітні, права дитини, культура права, розвиток права, українські землі доби Середньовіччя.

Yefremova N., Korniienko I., Horiaha O. The child and the protection of his rights in the sources of law in the Ukrainian lands of the Middle Ages

The article analyzes the complex and multifaceted phenomenon of “childhood” across various scientific disciplines. These findings form the theoretical foundation for a historical and legal study of children’s and minors’ rights in the Ukrainian lands during the 11th–15th centuries. Recognizing childhood as a universal category of human significance, the article supports the view that it represents a distinct period in an individual’s life, lasting from birth to maturity. As a subject of scientific inquiry, childhood is periodized and understood as a product of historical development.

An examination of written sources from the 10th–15th centuries reveals that terms such as “child,” “baby,” and “infant” were present in the everyday life of the Eastern Slavs of the Middle Ages and found reflection in the legislation of the Ukrainian lands of that era. Children, as subjects of legal rights, gradually entered the theoretical and legal frameworks developed by both the Church and secular authorities. Over time, the state assumed increasing responsibility for regulating family life and social relations within

the realms of civil and criminal law. This led to growing attention to the legal status of children and minors. However, the development of jurisprudence in the Ukrainian lands was consistent with the broader legal culture, economic conditions, and philosophical framework of feudal society. This shaped the perception and legislative treatment of children and minors within a class-based medieval society. In the legislative practice of Ancient Rus (Kievan Rus), the concept of “child” lacked a precise definition. Terms such as “child,” “infant,” and “minor” were occasionally applied to adults, particularly to dependent individuals who were not considered full members of society. This indicates that age-based distinctions between “children” and “adults” were not yet clearly defined in medieval legislation.

Key words: child, minors, children's rights, culture of law, development of law, Ukrainian lands of the Middle Ages.

Література:

1. Кривачук Л., Костишин Е. Науковий дискурс стосовно феномену дитинства: виокремлення державно-управлінського дитиноцентричного підходу. Ефективність державного управління : збірник наукових праць. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2014. Вип. 41. С. 39-46.

2. Geneva Declaration of the Rights of the Child of 1924. URL :

3. Delimata M. Dziecko w Polsce sredniowicznej. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2004. 259 s.

4. Кривачук Л.Ф. Державна політика у сфері охорони дитинства: формування та реалізація. Львів: ЛДФА, 2012. 480 с.

5. Скердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: КІС, 2018. 456 с.

6. Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження; Монографія у 2-х томах. Т. I: Антропология міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Криптики; Ukrainian Research Institute, Harvard University. Київ: Криптика, 2019. 564 с.

7. Qvortrup J. 1999, *Childhood and Societal Macrostructures. Childhood Exclusion by Default*, Working Paper 9. Child and Youth Culture. The Department of Contemporary Cultural Studies, Odense University.

8. Garbarino J. *Can American Families Afford the Luxury of Children? Child Welfare*. 1989. Vol. 65. № 2. P. 120.

9. Frith S. *The Sociology of Youth*. London: Open University Press, 1984. 384 p.

10. Davis K. *The Child and Social Structure. Journal of Educational Sociology*. 1996. Vol. 14. P. 217-229.

11. Богуш А. М. Дитинство у ціннісному вимірі. Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-4>

12. Postman Neil *Disappearance of Childhood*. New York: Vintage books. 1994. 151 p.

13. *Kinderkultur. Deutscher Volkskundekongress in Bremen vom 7. bis 12. Oktober 1985 / Hrsg. K. Kustlin. Bremen: das Focke-Museum, 1987.*

14. Richter D. *Kindheit als Utopie. Zur Zukunft von Familie und Kindheit*. Berlin, 1985. S. 135–139.

15. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. /укл. Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 37–48.

16. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре. Т 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. 656 с.

17. Котляр М.Ф., Плахонін А.Г. Повчання Володимира Мономаха [Електронний ресурс]. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Povchannia_V

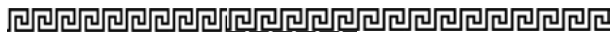
18. Поучення Володимира Мономаха. Переклад Л. Махновця. Ізборник. URL : <http://litorpys.org.ua/polyar/yar09.htm>

19. Гаєвська Т., Вишневіська Г. Трансформація цінності дитинства в контексті суспільних змін: культурологічний вимір. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія. 2018. Випуск 27. С. 79-86.

20. Arius Philippe *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Pion, 1960, iv-503 p.

21. Судебник великого князя Казимира IV Ягеллончика 1468 року. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре.

Т 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. С.57-59.

22. Бастль Б. Вік. Новий час. Історія європейської ментальності. / За ред. П. Дінцельбахера. Перекл. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2004. 721 с.

23. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір. Автореферат дисертації на

здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів, 2012. 20 с.

24. Єфремова Н. Розробка судейника Казимира IV 1468 р. та проблеми визначення його джерельної бази. Науковий вісник Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка. Секція Юридична. Львів, 2007. Випуск 44. С. 83-89. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/LVIV/visnyk_44.pdf

